

Т. З. Гарасимів

заступник директора ІНПП, декан повної вищої освіти,
доктор юридичних наук, професор
кафедри теорії та філософії права

І. Л. Матвійчук

старший офіцер
відділу підготовки персоналу ЗхРУ
Держприкордонслужби України,
підполковник

СУБСТАНЦІЙНИЙ ПІДХІД ДО ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ЛЮДИНИ

© Гарасимів Т. З., Матвійчук І. Л., 2016

У статті на основі субстанційного підходу проаналізовано проблему формування людини. Визначено основні соціальні та природні детермінанти формування людини, а відтак доведено нерозривність їх взаємозв'язків і саму умовність поділу. Проаналізовано співвідношення понять “соціальне”, “суспільство”, “культура”, зроблено на основі аналізу значної кількості літератури аргументовані висновки щодо теоретичних суперечностей відносно наукових тлумачень означених понять.

Ключові слова: людина, особа, особистість, субстанційний підхід, детермінанта, соціальне, суспільство, культура.

Т. З. Гарасимів, І. Л. Матвійчук

СУБСТАНЦИОНАЛЬНЫЙ ПОДХОД К ПРОБЛЕМЕ ФОРМИРОВАНИЯ ЧЕЛОВЕКА

В статье на основе субстанционального подхода анализируется проблема формирования человека. Определены основные социальные и природные детерминанты формирования человека, а затем доказано неразрывность их взаимосвязей и саму условность деления. Проанализировано соотношение понятий “социальное”, “общество”, “культура”, сделано на основе анализа большого количества литературы аргументированные выводы по теоретических противоречий относительно научных толкований указанных понятий.

Ключевые слова: человек, личность, личность, субстанциональный подход, детерминанта, социальное, общество, культура.

T. Z. Harasymiv, I. L. Matviychuk

SUBSTANTIAL APPROACH TO THE PROBLEM OF HUMAN FORMATION

On the basis of substantial approach analyzes the problem of formation of the person. The basic social and environmental determinants of human formation and thus proved the continuity of their relationships and the very convention division. Analyzed the relationship between the concepts of “social”, “society”, “culture”, done by analyzing a large amount of literature reasoned conclusions on theoretical controversies regarding scientific interpretations of the aforementioned concepts.

Key words: people, person, person, substantive approach determinant, social, society, culture.

Постановка проблеми. На перший погляд здається, що проблему природної і соціальної детермінації процесу формування особистості досліджено досить глибоко й усебічно. Однак, якщо

розглянути її ретельніше, та з'ясовується, що насправді це не так. По-перше, в ході аналізу неправомірно превалює однобічне тлумачення природно-географічних і суспільно-виробничих чинників. По-друге, найчастіше розглядаються детермінанти формування не власне особистості, а людини як родового щодо неї феномена. І, нарешті, по-третє, аналіз цієї проблеми здійснюється без належного врахування умовності поділу природних і соціальних чинників.

Аналіз дослідження проблеми. У процесі аналізу проблеми формування людини використано субстанційний дослідницький підхід, обґрунтування якого ґрунтується на концептуальних положеннях, які запропонували Панов Е. Н., Бистрицький Е. К., Козловський В. П., Пролєєв С. В., Плюснин Ю. М., Кутирьов В. А., Руткевич М. Н., Іонин Л. Г., Манхейм К., Малиновський Б., Гарасимів Т. З. та ін. У цьому контексті, щоб розкрити різні вияви формування людини через численні опосередковані фактори, в дослідженні враховувались узагальнені висновки, положення наукових праць таких відомих учених, як Арєндта Х., Вебера М., Міда М., Франка С. Л., Парсонса Т., Дюркгейма Е., Ерасова Б. С., Бердяєва Н. А., Кагане М. С. та інших видатних мислителів.

Мета статті – проаналізувати на основі субстанційного підходу еволюцію становлення і розвитку соціоприродних та правових детермінант формування людини як особистості.

Виклад основного матеріалу. Із філософських позицій природні і соціальні детермінанти формування особистості можна класифікувати як загальні, особливі та одиничні. Перші стосуються і особистості, і людини як ширшого родового поняття. Особливі зумовлюють формування різноманітних історичних, етнонаціональних і цивілізаційних типів особистостей. Одиничні визначають унікальність становлення кожної окремої особистості в онтогенезі [1, с. 82–87].

Серед загальних природних детермінант можна вирізнити дві великі групи: внутрішні і зовнішні. Перша пов'язана зі структурою і механізмами функціонування людини як одного з видів біологічних істот на Землі. “Людина як живий організм повинна існувати в умовах, що не просто дають змогу вижити, а й забезпечують нормальне здійснення процесів обміну речовин, – зазначив видатний британський антрополог, творець сучасного функціоналізму Б. Малиновський. – Отже, під людською природою ми маємо на увазі біологічний детермінізм, який на будь-яку культуру і на всіх індивідів у середині неї накладає необхідність реалізовувати такі тілесні функції, як дихання, сон, відпочинок, харчування, випорожнення та розмноження. Ми можемо визначити базові потреби як біологічні умови та умови навколишнього середовища, що мають бути виконані для індивіда та групи. Адже для виживання і групи, й індивіда потрібні підтримання мінімуму здоров'я та життєвої енергії, необхідних для виконання культурних завдань, і наявність мінімальної кількості членів групи, щоб запобігти її поступовому вимиранню” [2, с. 76–77].

Отже, життя людини підпорядковане комплексу природних закономірностей і саме виступає однією із незліченних ланок їх дії. Тому з повною підставою можна твердити, що природна сутність людини і особистості відіграє роль неодмінної передумови та істотної детермінанти як її формування, так і всього її життєвого шляху. Інакше кажучи, діяльність людини, яка б вона не була, є, по суті, не що інше, як вияв сил природи взагалі.

У сучасній науковій думці нема однозначних тлумачень понять “соціальне”, “суспільство” та “культура”. Більшість філософів і соціологів доводять, що поняття “соціальне” охоплює культуру як один із елементів. А більшість істориків культури і соціальних антропологів уважають навпаки. Теоретичні суперечності в цьому питанні так загострилися, що об'єктивно викликали появу синтетичної наукової дисципліни – “соціології культури” (К. Манхейм [3], Л. Г. Іонін [4], В. С. Єрасов [5] та ін.).

Позаяк аналіз співвідношення понять “соціальне”, “суспільство”, “культура” і охоплюваних ними феноменів не є метою нашого дослідження, то ми докладно не розглядатимемо різні підходи, що існують у цьому плані, а обмежимося лише викладом своєї позиції. Під “соціальним” маємо на увазі все те, що відрізняє людину і суспільство від природи. Іншими словами, це поняття ширше від двох інших, включаючи їх у себе як органічні компоненти.

Із поняттям “суспільство” справи складніші. Як відомо, до його визначення існує декілька підходів, що принципово відрізняються один від одного. Е. Дюркгейм, наприклад, убачав у ньому

надіндивідуальну духовну реальність, засновану на колективних уявленнях [6, с. 75–84], М. О. Бердяєв – реальність, що породжена відомим спрямуванням духу й існує не об’єктивно, а як ілюзія свідомості, “об’єктивізація” людських відносин [7, с. 305–309], С. Л. Франк – таке духовно-моральне утворення, що пов’язане з підпорядкуванням людської волі “належному” [8, с. 395–431]. За урахуванням матеріалістичного підходу М. Вебера, суспільство – це взаємодія людей, яка є продуктом соціальних, тобто таких, що орієнтовані на інших людей, дій [9, с. 49–51]. Для Т. Парсонса – це така система відносин між людьми, пов’язуючим началом якої є норми й цінності [10, с. 20–22]. Прибічники марксистської філософії визначають суспільство як таку сукупність об’єктивних суспільних відносин, що існує в історично певних формах і складається у процесі спільної практичної діяльності людей. Отже, суспільство постає як ансамбль суспільних відносин, в яких живе і діє людина [11, с. 8–16].

Окрім наведених, існує й низка інших визначень цього феномена, що даються залежно від застосування до його аналізу того або іншого наукового методу (системного, структурного, функціонального, історико-генетичного, соціокультурного, субстратно-подієвого та їх різноманітних комбінацій) [12, с. 53–124]. Згідно з нашим підходом, заснованим на структурно-функціональному аналізі, суспільство – це система взаємозв’язків і взаємодій людини з різного рівня спільнотами людей і соціальними інститутами. Перша (структурна) з двох названих компонент суспільства включає в себе такі спільноти: родину, навчальний (трудоий) колектив, народність, конфесію – клас (касту, стан, страту), націю, народ, людство. Друга (функціональна) – родину, школу, населений пункт (село, селище, місто), церкву, наукові, виробничі і комерційні заклади, суспільні організації, засоби масової інформації, державу.

Кожний із названих структурних і функціональних елементів є детермінантою формування і людини загалом, і особистості зокрема. Спільним у їх впливі на індивіда є нав’язування їм різноманітних ролей поведінки. З цього приводу Х. Арндт зазначала: “... суспільство на всіх своїх стадіях розвитку... виключає дії в сенсі вільного вчинку. Його місце займає поведінка, яка в різноманітних за обставинами формах суспільства очікується від усіх його членів, для яких воно визначає незліченні правила, котрі все зводять до того, щоб соціально нормувати індивідів, зробити їх соціабельними і перешкодити спонтанним діям, так само як видатним досягненням” [13, с. 54].

Американські суспільствознавці Ч. Кулі та М. Мід є засновниками рольової теорії. Вони твердять, що роль можна визначити як типову реакцію на типове очікування. Спочатку дитина засвоює в грі ролі, пов’язані лише з конкретними різновидами діяльності. На думку М. Мід, діти немовби вдягають на себе маски різних соціальних ролей і відкривають значення тих із них, що приписуються їм [14, с. 214–225]. Це навчання відбувається у взаємодії з іншими людьми – чи то батьки, чи ще хтось, хто виховує дитину. Згодом вона починає розуміти ролі, які вона грає, наскільки важливі вони не тільки для її близьких, а й співвідносяться з очікуваннями ширшого соціального кола людей. Це осягнення соціальної реакції вищого рівня абстракції М. Мід назвала відкриттям “узагальненого іншого”, в рамки якого вписуються і рівень навчального колективу, і народності, і конфесії, і класу, і нації, і народу.

У 90-ті роки минулого століття, коли вчені-суспільствознавці пострадянських країн визволилися від ідеологічних “кайданів” марксизму-ленінізму, завдяки широкому розвитку культурологічних досліджень і розрізненню понять “суспільство” та “культура” стало зрозуміло, що перетворення індивіда в носія суспільних відносин, втілених у виконуваних ним “соціальних ролях”, і його залучення до культури – процеси різні, хоча перетинаються і опосередковують один одного. З цього приводу відомий російський філософ М. С. Каган зазначає: “Чи потрібно, наприклад, доводити, що навчання дитини прямоходження, володіння мовою, вміння оперувати ложкою і виделкою, голкою і молотком, таблицею множення і телевізором, носіння одягу і гри в шахи є не соціалізацією..., тобто не засвоєнням певних соціальних ролей, а засвоєнням культури, якою ми оволоділи раніше, ніж стаємо носіями суспільних відносин, і незалежно від того, які саме суспільні відносини будуть нами в подальшому інтеріоризовані ...” [15, с. 178].

Із позицій гносеології поняття “культура” є не менше, а навіть більше багатозначним, аніж “суспільство”. Ще в середині ХХ століття американські вчені А. Кребер і К. Клакхон зібрали в хрестоматії всі визначення поняття “культура”, опубліковані в суспільствознавчій літературі на той час (їх виявилось понад 170). Після формування нових галузей науки і появи нових ракурсів у

поглядах на цей феномен, їхня кількість значно збільшилася. Автори монографії “Соціокультурна генеза особистості” виділили 12 груп таких визначень поняття “культура” за науковим спрямуванням: *соціологічна, антропологічна, аксіологічна, історична, нормативна, психологічна, гносеологічна, праксеологічна, метрологічна, семіотична, інформаційна, кібернетична.*

Якщо з методологічних позицій проаналізувати перелічені групи визначень, то зауважимо, що спільним для них є матеріально-ідеальний (об’єктно-суб’єктний) характер будь-якої проекції явища культури, що розробляється. Напевно, це дало можливість групі українських філософів (В. П. Іванов, В. П. Козловський, Є. К. Бистрицький, С. П. Пролеєв, В. А. Малахов) розглядати культуру як субстанцію відтворення людства загалом і кожного окремого індивіда зокрема [16].

Звертаючись до розгляду проблеми співвідношення природних і соціальних детермінант формування людини як особистості, не можна не проаналізувати нерозривність їх взаємозв’язків і саму умовність поділу.

По-перше, соціальність, принаймні з боку своєї суспільної складової, не є винаходом homo sapiens. Як відомо, у своїх найпростіших формах вона існує у термітів, бджіл, багатьох видів птахів, ссавців, практично у всіх видів приматів. Іншими словами, як досить переконливо доводять це у своїх наукових працях Ю. М. Плюсін [17] і Є. Н. Панов [18], її можна вважати лише вищою формою організації діяльності природних сил. Найбільш наочно це виявилось в установленні в ХХ столітті на тривалий період панування в країнах із соціалістичними і фашистськими режимами колективістської ідеології, психологічною основою якої, незважаючи на всі її модифікації, є стадні інстинкти. По-друге, природа є джерелом засобів життя. Вона поставляє людині їжу, забезпечує її водою, постачає матеріали для будівництва житла, забезпечує відповідний тепловий режим тощо; водночас вона є джерелом засобів праці, містить потрібний людині метал, вугілля, електроенергію тощо.

По-третє, невід’ємною складовою людського соціального є світ матеріальних речей, систем; це – знаряддя та засоби праці, оброблені предмети праці, виготовлені матеріальні продукти, житло та виробничі приміщення, транспортні артерії, оброблені лани тощо; одне слово, нескінченно різноманітний матеріальний світ, створений людиною в ході її трудової життєдіяльності протягом багатьох поколінь.

Висновки. Оскільки людина – природна істота, то й увесь світ матеріальних спільностей, що охоплює відносини, контакти, зв’язки людей, не може не мати на собі відбитків природного. Зокрема, однією з характеристик, що поділяють людей і водночас об’єднують їх у великі групи, є її расова приналежність. Вона не має суспільних підстав, жодним чином із закономірностями суспільного життя не пов’язана, а відтворюється і функціонує силою природних механізмів. Можна сказати, що расовий поділ суспільства немовби пронизує все людство, виступаючи природним тлом суспільної життєдіяльності людей.

Природні і соціальні детермінанти формування людини, кожна з яких є абсолютною властивістю людського буття, зовсім не є взаємно байдужими, нейтральними субстанціями, весь зв’язок яких зводиться лише до того, що вони впливають на один суб’єкт – людину, взаємопроникненість природного і соціального становлення індивіда. Це – живий і плідний взаємозв’язок, в якому сторони в реальній взаємодії спираються одна на одну, взаєморозвиваються завдяки своєму взаємовпливу.

1. Гарасимів Т. З. *Особистість як об’єкт рефлексії філософської наукової думки* / Т. З. Гарасимів // *Митна справа*. – 2010. – № 1. – Ч. 2. – С. 82–87. 2. Малиновский Б. *Научная теория культуры* / Бронислав Малиновский. – М., 1999. – С. 7. 3. Манхейм К. *Избранное: Социология культуры* / Карл Манхейм. – М.; СПб.: Университетская книга, 2000. – 501 с. 4. Ионин Л. Г. *Социология культуры: учебное пособие* / Леонид Григорьевич Ионин; [Текст]; Ин-т “Открытое общество”. – Новосибирск; М.: ИНФРА-М, 1998. – 311 с. 5. Ерасов Б. С. *Социальная культурология: [пособие для студентов высших учебных заведений]* / Борис Сергеевич Ерасов. – М., 1997. – 591 с. 6. Дюркгейм Э. *О разделении общественного труда. Метод социологии* / Эмиль Дюркгейм. – М., 1991. – С. 75–84. 7. Бердяев Н. А. *Царство духа и царство Кесаря* / Николай Александрович Бердяев. – М., 1995. – С. 305–309. 8. Франк С. Л. *Реальность и человек* / Семен

Людвигович Франк. – М., 1997. – С. 395–431. 9. Вебер М. Избранные произведения / Макс Вебер. – М., 1990. – С. 511–521; див. також: Давыдов Ю. Н. Макс Вебер и современная теоретическая социология: актуальные проблемы веберовского социологического учения / Ю. Н. Давыдов. – М., 1998. – С. 49–51. 10. Парсонс Т. Система современных обществ / Толкотт Парсонс. – М., 1997. – С. 20–22. 11. Общественные отношения (социально-философский анализ). – К., 1991. – С. 7–53; Руткевич М. Н. Общество как система. Социологические очерки / М. Н. Руткевич. – СПб., 2001. – С. 8–16. 12. Кутырев В. А. Современное социальное познание: общенаучные методы и их взаимодействие / В. А. Кутырев. – М., 1988. – С. 53–124. 13. Арндт Х. Vita activa, или О деятельной жизни / Ханна Арндт. – СПб., 2000. – С. 54. 14. Мид М. Культура и мир детства / Маргарет Мид. – М., 1988. – С. 214–225. 15. Каган М. С. Философская теория ценности / Моисей Самойлович Каган. – СПб.: Петрополис, 1997. – С. 178. 16. Бытие человека в культуре: (опыт онтологического подхода) [Е. К. Быстрицкий, В. П. Козловский, С. В. Пролеев и др.]; АН Украины. Ин-т философии; отв. ред. Е. К. Быстрицкий. – К.: Наук. думка, 1992. – 173 с. 17. Плюснин Ю. М. Проблема биосоциальной эволюции: теоретико-методологический анализ / Юрий Михайлович Плюснин. – Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ние., 1990. – 240 с. 18. Панов Е. Н. Бегство от одиночества. Индивидуальное и коллективное в природе и в человеческом обществе / Евгений Николаевич Панов. – М., 2001. – 640 с.

REFERENCES

1. Harasymiv T. Z. Osobystist' yak ob"yekt refleksiyi filosofs'koyi naukovoii dumky [Osobystist'yakob"yektrefleksiyifilosofs'koyinaukovoyidumky] / T. Z. Harasymiv // Mytna sprava [Mytna sprava]. 2010. Vol.1. T. 2. pp. 82–87. 2. Malinovskii B. Nauchnaya teoriya kul'turi [Nauchnaya teoriya kul'turi] / Bronislav Malinovskii. Moscow, 1999. pp. 7. 3. Mankheim K. Izbrannoe: Sotsiologiya kul'tury [Izbrannoe:Sotsiologiyakul'tury] / Karl Mankheim. Moscow.: Universitetskaya kniga, Publ., 2000. 501 p. 4. Yonyn L. H. Sotsyolohyya kul'tury: uchebnoe posobyе [Sotsyolohyya kul'tury: uchebnoe posobyе] / Leonyd Hryhor'evych Yonyn; [Tekst]; Yn-t "Otkrytoe obshchestvo". Novosybyrsk; Moscow.: YNFRA M, 1998. 311 p. 5. Erasov B. S. Sotsyal'naya kul'turolohyya: posobyе dlya studentov vysshyykh uchebnykh zavedenyi [Sotsyal'naya kul'turolohyya: posobyе dlya studentov vysshyykh uchebnykh zavedenyi] / Borys Serheevych Erasov. Moscow, 1997. 591 p. 6. Dyurk-heyм Э. O razdelenyy obshchestvennoho truda. Metod sotsyolohyy [Orazdelenyy obshchestvennoho truda Metod sotsyolohyy] / Эмил' Дюрк-heyм. Moscow, 1991. pp. 75–84. 7. Berdyayev N. A. Tsarstvo dukha y tsarstvo Kesarya [TsarstvodukhaytsarstvoKesarya]. Moscow, 1995. pp. 305–309. 8. Frank S. L. Real'nost' y chelovek [Real'nost' y chelovek] Moscow, 1997. pp. 395–431. 9. Veber M. Yzbrannyye proyzvedeniya [Yzbrannyye proyzvedeniya] / Maks Veber. Moscow, 1990. pp. 511–521; Davydov Yu. N. Maks Veber y sovremennaya teoreticheskaya sotsyolohyya: aktual'nyе problemy veberovskoho sotsyolohyeheskoho uchenyya [Maks Veber y sovremennaya teoreticheskaya sotsyolohyya: aktual'nyе problemy veberovskoho sotsyolohyeheskoho uchenyya] / Yu. N. Davydov. Moscow, 1998. pp. 49–51. 10. Parsons T. Systema sovremennykh obshchestv [Systema sovremennykh obshchestv]. Moscow, 1997. pp. 20–22. 11. Obshchestvennyye otnosheniya (sotsyal'no-fylosofskyy analiz). [Obshchestvennyye otnosheniya sotsyal'no-fylosofskyy analiz]. Kiev, 1991. pp. 7–53; Rutkevych M. N. Obshchestvo kak systema. Sotsyolohyeheskiye ocherky [Obshchestvo kak systema. Sotsyolohyeheskiye ocherky] / M. N. Rutkevych. SPb., 2001. pp. 8–16. 12. Kutyrev V. A. Sovremennoe sotsyal'noe poznaneye: obshchenauchnyye metody y ykh vzaymodeystviye [Sovremennoe sotsyalnoe poznaneye: obshchenauchnyyemetodyuykhyvzaymodeystviye]. Moscow, 1988. pp. 53–124. 13. Arendt X. Vita activa, yly O deyatel'noy zhyzny [Vita activa yly O deyatel'noy zhyzny]. SPb., 2000. pp. 54. 14. Myd M. Kul'tura y myr detstva [Kulturaymyrdetstva]. Moscow, 1988. pp. 214–225. 15. Kahan M. S. Fylosofskaya teoriya tsennosti [Fylosofskayateoryyatsennosti] SPb.: Petropolys, 1997. pp. 178. 16. Bytye cheloveka v kul'ture: (opyt ontolohyeheskoho podkhoda) [Bytye cheloveka v kul'ture: opyt ontolohyeheskoho podkhoda)] / [E. K. Bystrytskiy, V. P. Kozlovskiy, S. V. Proleev y dr.]; AN Ukrayny. Yn-t fylosofyy; отв. ред. Е. К. Быстрыцкий. Kiev: Nauk. dumka, 1992. 173 p. 17. Plyusnyн Yu. M. Problema byosotsyal'noy evolyutsyy: teoretyko-metodolohyeheskiy analiz [Problema byosotsyal'noy evolyutsyy: teoretyko-metodolohyeheskiy analiz] / Yuryy Mykhaylovych Plyusnyн. Novosybyrsk: Nauka. Syb. otd-nyе., 1990. 240 p. 18. Panov E. N. Behstvo ot odynochestva. Yndyvudual'noe y kollektivnoe v pryrode y v chelovecheskom obshchestve [Behstvo ot odynochestva. Yndyvudualnoe ykollektivnoevpryrode y v chelovecheskom obshchestve]. Moscow, 2001. 640 p.